

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ АНТИЄВРЕЙСЬКОГО ПОГРОМНОГО РУХУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У 1917–1921 РОКАХ

У статті проаналізовано стан наукового дослідження проблеми єврейських погромів на території України під час Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Ця проблематика надзвичайно складна для вивчення, оскільки спричинена сукупністю історичних стереотипів, соціально-економічних суперечностей та антагонізмів. Тому означені події необхідно розглядати у контексті непростих об'єктивних обставин, що склалися в одному з найбільш критичних періодів української історії.

Мета розвідки – аналіз й систематизація історіографії проблеми антисемейського погромного руху на території України у 1917–1921 рр. Для цього необхідно дослідити наукові праці, в яких йдеться про причини й передумови єврейських погромів в Україні, їхні наслідки і сили, причетні до погромного руху, основні нормотворчі та інституційні заходи, здійснювані урядовими структурами для забезпечення права на життя.

Аналіз джерельної бази дослідження засвідчив зростання інтересу науковців до вивчення окресленої проблеми. Вона представлена значною кількістю праць, переважно статтями, в яких більшою чи меншою мірою розкрито низку аспектів цього складного явища.

Ставлення української влади до єврейських погромів було негативним. Вона намагалася боротися проти цього зла всіма доступними засобами, зокрема, шляхом нормотворчого та інституційного забезпечення проблеми, застосування військової сили й запровадження різного роду покарань, у т. ч. смертної кари, стосовно погромників, надання матеріальної допомоги постраждалим тощо. Ефективність таких дій, хоч і була детермінована складними умовами воєнного часу та анархії, все ж давала позитивні результати.

Головний висновок аналізу окреслених трагічних подій полягає в усвідомленні того, що всі національні конфлікти, які виникають між народами, їхніми групами чи окремими індивідами, потрібно вирішувати шляхом переговорів і взаємних компромісів. З огляду на це, лише формування

дієвої концепції державної етнополітики дасть змогу забезпечити гармонійне поєднання інтересів титульної нації й іноетнічного населення.

Перспективи подальших досліджень проблеми антиєврейського погромного руху на території України у 1917–1921 рр. полягають у тому, що її слід проаналізувати з погляду сьогодення. Адже Росія як тоді, так і тепер прагне впливати на Україну різними шляхами, в т. ч. використовуючи масштабну дезінформацію, відверту брехню, підтасування фактів, очорнення української державності перед світом.

Ключові слова: єврейська меншина, антисемітизм, погроми, жертви, покарання.

Mykola LAZAROVYCH,
Ternopil, Ukraine,
ORCID: (<http://orcid.org/0000-0002-8598-9019>)

TO THE QUESTION OF THE STATE AND PROSPECTS OF RESEARCH OF THE PROBLEM OF THE ANTI-JEWISH MASSACRE MOVEMENT ON THE TERRITORY OF UKRAINE IN 1917–1921

The state of the research of the problem of Jewish massacre on the territory of Ukraine during the National Liberation Struggle of 1917–1921 is analyzed. This issue is extremely difficult to study because it is caused by a set of historical stereotypes, socio-economic contradictions and antagonisms. That is why it must be considered in the context of difficult objective circumstances that developed in one of the most critical periods of Ukrainian history.

The aim of the article is to analyze and systematize the historiography of the problem of the anti-Jewish pogrom movement on the territory of Ukraine in 1917–1921. It is necessary to study the scientific works deal with the causes and preconditions of the Jewish massacres in Ukraine, their consequences and forces involved in the massacre movement, the main rule-making and institutional measures taken by government agencies to ensure the right to life.

Analysis of the source base of the study showed a growing interest of scientists in studying the outlined problem. It is represented by a significant number of works, mostly articles, which to a greater or lesser extent reveal a number of aspects of this complex phenomenon.

The attitude of the Ukrainian authorities to the Jewish massacres was negative. They made attempts to fight this evil by all available means, in particular by providing rule-making and institutional support for the problem, the use of military force and the introduction of various punishments, including the death penalty,

for rioters, providing material assistance to victims, and so on. The effectiveness of such actions, although determined by the difficult conditions of wartime and anarchy, still provided positive results.

The main conclusion of the analysis of the outlined tragic events is the realization that all national conflicts that arise between peoples, their groups or individuals must be resolved through negotiations and mutual compromises. Taking into consideration this, only the formation of an effective concept of state ethnopolitics will ensure a harmonious combination of the interests of the titular nation and the non-ethnic population.

Prospects for further research of the problem of the anti-Jewish massacre movement in Ukraine in 1917–1921 are that they should be analyzed from the point of view of today. After all, both then and now Russia seeks to influence Ukraine in various ways, using large-scale misinformation, outright lies, falsification of facts, and defamation of Ukrainian statehood before the world.

Keywords: the Jewish minority, antisemitism, massacre, victims, punishment.

Постановка проблеми. Перебіг революційних подій початку ХХ ст. супроводжувався низкою негативних, а подекуди трагічних факторів, від котрих найбільше потерпали незахищені верстви населення. Серед них і значна частина національних меншин. Насамперед ідеться про протистояння, які відбувалися за соціальною, політичною і національною ознаками. Найбільш ганебним різновидом останньої стали антиєврейські погроми, зумовлені спадком імперської доби, деморалізацією значної частини учасників Першої світової війни та всеосяжною анархією, спричиненою агресією радянської Росії проти УНР. Їх здійснювали представники різних влад і політичних сил, які діяли в означеному часопросторі.

Аналіз досліджень. Проблематика єврейських погромів є надзвичайно складною для вивчення. Вона спричинена сукупністю історичних стереотипів, соціально-економічних суперечностей та антагонізмів. Наявні дослідження означеного явища мають широкий діапазон: від повного заперечення участі українців у погромному русі до намагання цілковито перекласти провини за антиєврейські ексцеси на учасників українського національно-визвольного табору. Правда ж полягає в тому, що до єврейських погромів вдавалися представники всіх влад і політичних сил, які діяли в Україні впродовж 1917–1921 років. Відповідно означені події необхідно розглядати у контексті непростиж об'єктивних обставин, що склалися в одному з найбільш критичних періодів української історії.

Мета статті полягає в тому, щоб схарактеризувати й систематизувати історіографію проблеми антиєврейського погромного руху на території України у 1917–1921 роках. Для цього необхідно дослідити наукові праці, в яких ідеться про причини й передумови єврейських погромів в Україні, їхні наслідки та сили, причетні до погромницького руху, основні нормотворчі та

інституційні заходи, здійснювані урядовими структурами для забезпечення права на життя.

Виклад основного матеріалу. Серед досліджень, в яких відносно комплексно й об'єктивно проаналізовано антиєврейський погромний рух, варто назвати праці Тараса Гунчака [Гунчак, 1993], Сергія Гусєва-Оренбурзького [Гусєв-Оренбургский, 1983], Василя Іваниса [Іванис, 1952], Миколи Лазаровича [Лазарович, 2013, 2019], Володимира Сергійчука [Сергійчук, 2006], Іллі Чериковера [Чериковер, 1923], Олександра Шульгина [Шульгин, 2001] та ін. Автори більшості з них ілюстрували свої твердження значною кількістю архівних документів, які дають змогу з'ясувати причини, наслідки та імена винуватців трагічних подій означеного періоду.

Низка праць охоплює окремі аспекти антисемітського руху: погроми в Російській імперії [Гаухман, 2010, С. 167–168; Д. П., 1912; Кон, 2000; Міндлін, 2020; Р. М., 1993, С. 672; Хитерер, 2008; Шульгин, 1994], злочини, вчинені деморалізованими солдатами російської армії в 1917 р. [Гриневич, 2001; Полетика, 1982; Хитерер, 2014], повстанськими загонами [Савченко, 2000], частинами Армії УНР [Кедровський, 1966; Кульчицький, 1980], Добровольчої армії [Будницький, 1996; Гольденвейзер, 1991; Козерод, 1999–2005; Шехтман, 1932; Штиф, 1922], польського війська [Коган, 2009, С. 194; Погребинська, 2000; Радевич-Винницький, 1994], Червоної армії [Каган, 1983; Кац, 2006; Присяжний, 1992] тощо.

Причини й передумови єврейських погромів проаналізовано у працях Олександра Брика [Брик, 1961], Олеґа Будніцкого [Будницький, 1996], Тараса Гунчака [Гунчак, 1993], Ісаака Мазепи [Мазепа, 1992, 2003], Володимира Сергійчука [Сергійчук, 2006], Джонатана Франкеля [Франкель, 2004], Павла Христюка [Христюк, 1969], Іллі Чериковера [Чериковер, 1923], Олександра Шульгина [Шульгин, 2001], Ярослава Грицака [Грицак, 2009] та ін. Більшість із дослідників погоджувалася, що головною причиною погромного руху була анархія, спричинена агресією російських більшовиків.

Наслідки погромницьких дій були страхотливими, однак підсумкові, систематизовані дані про кількість актів насильства проти єврейського населення та їхніх жертв історики поки не спроможні назвати. Йдеться лише про приблизні цифри, які різняться між собою дуже істотно. Загальний аналіз окресленої проблеми зображено в працях Олеґа Будніцкого [Будницький, 1996], Владислава та Людмили Гриневичів [Гриневич, 2001], Сергія Гусєва-Оренбурзького [Гусєв-Оренбургский, 1983], Пола Джонсона [Джонсон, 2000], Геннадія Костирченка [Костырченко, 2003], Станіслава Кульчицького [Кульчицький, 2003], Зельмана Островського [Островский, 1926], Віктора Савченка [Савченко, 2000], Валерія Солдатенка [Солдатенко, 2007–2008], Давіда Тарасюка [Тарасюк, 2000], Валерія Енг'єля [Энгель, 2001] та ін.

Значною проблемою для встановлення справжніх наслідків погромного руху є гіпертрофікація його розмірів, а також численні провокації та фальсифікації дійсного стану речей, вчинені на території України прихильниками

більшовицького і білогвардійського режимів для того, щоб, з одного боку, дискредитувати українську владу перед західними країнами, які сприймали антисемейську тему надзвичайно чутливо, а з іншого – перекинути власну вину на супротивника. Інформація про такі факти міститься у працях Олександра Брика [Брик, 1961, С. 167, 176], Соломона Гольдельмана [Гольдельман, 1967, С. 126], Еммануїла Райса [Райс, 1980, С. 108], Володимира Сергійчука [Сергійчук, 2006, С. 77–78, 80–81], Іллі Чериковера [Чериковер, 1923, С. 112, 150–151], Олександра Шульгина [Шульгин, 2001, С. 48] та ін.

Чимало для дискредитації українського руху та його очільників зробили російські більшовики. Завоювавши Україну, вони отримали практично безмежні можливості для підміни понять. Серед прикладів фальсифікації варто назвати більшовицьке «редагування» праці Сергея Гусева-Оренбурзького «Багряна книга. Погроми 1919–1920 рр. в Україні». У ній, наприклад, майже цілком вилучена трагічна глава про погромну діяльність більшовиків у Росаві. І, якщо в «Багряній книзі» автор неодноразово наголошував, що на кривавому погромному плацдармі одночасно діяли чотири різні групи, одна з яких – «радянські загони», то в більшовицькій редакції йшлося лише про «три групи»: радянські загони навіть не згадувалися [Гусев-Оренбургский, 1983, С. VII].

Під диктування радянських ідеологів були написані книги Зельмана Островського «Єврейські погроми. 1918–1921» [Островский, 1926] і Пінхаса Красного «Трагедія українського єврейства...» [Красный, 1928]. Зокрема, дійшло до того, що, описавши Глухівський погром, здійснений у березні 1918 р. більшовиками, і навівши конкретні приклади звірств, З. Островській і словом не обмовився, що вони були справою рук червоноармійців. Не дивно, що завдяки таким підтасуванням та фальсифікаціям міфологема про український національний рух як про антисемейський стала панівною в радянській історичній науці.

Серед наймасштабніших антиукраїнських провокацій, підготовлених більшовицькими спецслужбами, – вбивство С. Петлюри та зумовлений ним судовий процес. Окреслені події висвітлено в працях Дмитра Веденєва [Веденєв, 2011], Сергія Литвина [Литвин, 2001, С. 491–534], Василя Михальчука [Михальчук, 1997], Миколи Рябчука [Рябчук, 2011, С. 7], Андрія Яковліва [Яковлів, 1958] та інших українських і закордонних авторів.

Проблемі боротьби української влади проти єврейських погромів та антисемейської пропаганди також присвячено ряд спеціальних досліджень Тараса Гунчака [Гунчак, 1993], Сергія Єкельчика [Єкельчик, 1995], Василя Проходи [Прохода, 1992], Володимира Сергійчука [Сергійчук, 2006], Матвія Стахіва [Стахів, 1970–1971], Юрія Фінкельштейна [Финкельштейн, 1995], Олександра Шульгина [Шульгин, 2001]. Окремі її аспекти розглянуто в загальних працях окресленої теми.

Основні засади боротьби української влади проти єврейських погромів та антисемейської пропаганди демонструє й значна кількість документальних матеріалів, зокрема законів, постанов, розпоряджень, наказів, звернень,

інших офіційних документів революційної доби, ухвалених державними структурами різного рівня. Чимало їх міститься у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України. Зокрема, у Ф. 2208 (Міністерство юстиції УНР), окрім інформації про погромний рух та боротьбу проти нього органів української влади (оп. 1, спр. 38; оп. 2, спр. 191; оп. 6, спр. 124, 126), також містяться Закони «Про карну відповідальність за образу національної честі та гідності», «Про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромів», положення та законопроект про єврейське громадське самоврядування (оп. 1, спр. 98, 110, 145), Постанова Ради Народних Міністрів про асигнування 500 000 грн у розпорядження надзвичайної слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромних подій та листування з цього приводу (оп. 1, спр. 270).

Цілковито присвячено питанням розслідування антиєврейських погромів Ф. 1123 (Особлива слідча комісія з розслідування протиеврейських погромних подій при Раді Народних Міністрів УНР), в якому зібрано листування з означеної проблеми (спр. 1–35). У фонді міститься також копія Закону УНР про утворення Особливої слідчої комісії для розслідування протиеврейських погромних подій і пояснювальна записка до нього (спр. 36), протоколи засідання Особливої слідчої комісії (спр. 36) та її листування з Міністерствами юстиції та єврейських справ (спр. 38, 39, 41).

Значний обсяг неопублікованих документів і матеріалів, пов'язаних із єврейськими погромами та різними заходами органів української влади проти антисемітського руху, зосереджено у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Найбільше важливих документів окресленої проблематики зберігають у Ф. 269 (Колекція документів «Український музей у Празі).

Важливим джерелом дослідження проблематики антиєврейських погромів є опубліковані документи. Передусім, це найбільш масштабне на сьогодні видання – «Книга погромів. Погроми в Україні, в Білорусії і європейській частині Росії в період Громадянської війни. 1918–1922 рр.» [Книга, 2007]. Уміщені документи віддзеркалюють психосоціальний клімат революційного періоду, дають змогу зрозуміти витоки погромного насильства, визначити особливості антисемітського руху в регіонах, обсяги залучених у погроми різних сил і верств населення тощо. Основний масив документів має унікальний характер, оскільки охоплює матеріали опитувань єврейського населення про погроми, які проводилися в період лихоліття. Ці матеріали доповнені доповідями, листами єврейських громадських організацій та документами органів влади.

Значну кількість документів, які, спростовуючи звинувачення про причетність органів української влади до єврейських погромів, віддзеркалюють боротьбу українських державних формувань 1917–1921 років проти антисемітизму, оприлюднили Тарас Гунчак [Гунчак, 1993], Василь Іванис [Іванис, 1952], Арнольд Марголін [Марголін, 1922], Володимир Сергійчук [Сергійчук, 2006], Олександр Шульгин [Шульгин, 2001]. Чимала добірка документів

означеної проблематики міститься в книгах Сергія Гусєва-Оренбурзького [Гусєв-Оренбургский, 1983], Зельмана Островського [Островский, 1926], Іллі Чериковера [Чериковер, 1923], Йосипа Шехтмана [Шехтман, 1932], та ін.

Низку важливих праць присвячено окремим періодам Української революції: двотомник «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали» (1996, 1997), збірник «Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали» (2003), двотомник «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали» (2006), комплексне видання документів «Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали», яке вийшло друком у п'яти томах, восьми книгах (2001–2011), та двотомник «Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали» (2015).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узагальнюючи огляд джерельної бази дослідження, варто вказати на зростання інтересу науковців до вивчення проблеми єврейських погромів доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Вона представлена значною кількістю праць, переважно статтями, в яких більшою чи меншою мірою розкрито низку аспектів цієї складної проблеми.

Українська влада, ставлення якої до єврейських погромів було негативним, намагалася боротися проти цього зла всіма доступними засобами, зокрема, шляхом нормотворчого та інституційного забезпечення проблеми, застосування військової сили і запровадження різного роду покарань, у т. ч. смертної кари, стосовно погромників, надання матеріальної допомоги постраждалим тощо. Ефективність таких дій, хоч і була значною мірою детермінована складними умовами воєнного часу та анархії, все ж забезпечувала позитивні результати. Так, чимало нормативних документів, які видавали органи української влади, низка запроваджених ними інституцій та інші заходи були своєчасними, нерідко мали системний характер, відповідали гостроті моменту і сприяли порятунку багатьох тисяч цивільного населення від смерті та знущань. Головним висновком, зробленим на основі аналізу цих трагічних подій, має стати усвідомлення, що всі національні конфлікти, які виникають між народами, їхніми групами чи окремими індивідами, потрібно вирішувати лише шляхом переговорів і взаємних компромісів.

З огляду на це, лише формування дієвої концепції державної етнополітики дасть змогу забезпечити гармонійне поєднання інтересів титульної нації й іноетнічного населення. Вагомим підґрунтям такої діяльності може стати політико-правовий досвід вирішення національних проблем в Україні періоду визвольних змагань 1917–1921 років. Без критичного осмислення й узагальнення минулих етнополітичних здобутків і прорахунків та їхнього інтегрального наукового відображення в історіографії неможливо конструктивно вирішити сучасні міжнаціональні проблеми, прогнозувати і моделювати їхній розвиток у майбутньому.

Що ж до перспектив подальших досліджень проблеми антиєврейського погромного руху на території України у 1917–1921 роках, то її слід проаналізувати з погляду сьогодення часу. Адже Росія як тоді, так і тепер прагне впливати на Україну різними шляхами, в тому числі, використовуючи масштабну дезінформацію, відверту брехню, підтасування фактів, очорнення української державності перед світом.

Список літератури

1. Брик О. *Українсько-єврейські взаємовідносини*. Вінніпег: Накладом автора, 1961. 383 с.
2. Будницький О. В чужом пиру похмелье (Євреї і русская революція). *Вестник Еврейского университета в Москве*. 1996. № 3. URL: <http://www.jewish-heritage.org/ve13a2r.htm> (дата обращения: 25.03.2021).
3. Веденєєв Д. *Вбити й зганьбити. Загибель Симона Петлюри: обставини та загадки*. 2011. URL: our-clio.blogspot.com/2011/.../blog-post_12.html.
4. Гаухман М. В. *Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905–1914 рр.)*. Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. 2010. № 19. С. 164–175.
5. Гольденвейзер А. А. *Из киевских воспоминаний (1917–1921 гг.)*. Архив Русской революции. Берлин, 1991. Т. 6. С. 161–303.
6. Гриневич В., Гриневич Л. *Національне військове питання в діяльності союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917 – січень 1918 рр.)*. Київ, 2001. 150 с.
7. Грицак Я. «Вміння відрізнити юдофобію від антисемітизму дає нам ключ до розуміння української специфіки». *Український журнал*. 2009. № 10. С. 32–33.
8. Гунчак Т. *Симон Петлюра та євреї*. Київ: Либідь, 1993. 48 с.
9. Гусев-Оренбургский С. И. *Багровая книга: погромы 1919–1920 гг. на Украине*. Нью-Йорк: Ладога, 1983. 252 с.
10. Гольдельман С. І. *Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920*. Мюнхен; Париж; Єрусалим: Дніпрова хвиля, 1967. 138 с.
11. Д. П. *Погромы в России. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона: в 16 т. Санкт-Петербурге: Изд-во Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1912. Т. 12. С. 611–622.*
12. Джонсон П. *Популярная история евреев /пер. с англ. И. Л. Зотова*. Москва: Вече, 2000. 672 с.
13. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. *Листопад 1918–листопад 1920 рр. Документи і матеріали: у 2 т., 3 ч. /редкол.: В. Верстюк (відп. ред.) та ін.; упоряд.: В. Верстюк (керівн.) та ін.; Ін-т іст. України НАН України; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України; Дослід. ін-т сучас. укр. історії (Філадельфія). Т. 1 Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. 687 с.*

14. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918–листопад 1920 рр. Документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. / редкол.: В. Верстюк (відп. ред.) та ін.; упоряд.: В. Верстюк (керівн.) та ін.; Ін-т іст. України НАН України; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України; Дослід. ін-т сучас. укр. історії (Філадельфія). Т. 2 К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. 743 с.
15. Єкельчик С. Трагічна сторінка української революції: Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917–1920). Симон Петлюра та українська національна революція: зб. праць Другого конкурсу петлюрознавців України / упоряд. та передм. В. Михальчука. Київ: Рада, 1995. С. 165–217.
16. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України: 1879–1926. Торонто: Накладом «5-ї станиці Союзу бувших укр. вояків», 1952. С. 134–214
17. Каган В. Свідетельства созерцателя. Континент. 1983. № 36. С. 370–375. URL: <http://www.machanaim.co.il/surround/vkagan/art1.html> (дата обращения: 25.03.2021).
18. Кац А. Евреи. Христианство. Россия: от пророков до генсексов. Москва: АБУ, АСТ, 2006. URL: <http://loveread.ec/contents.php?id=74572> (дата обращения: 25.03.2021).
19. Кедровський В. Хто спричинив Проскурівський погром. За державність: матеріали до історії Війська Українського. Торонто, 1966. Зб. 11. С. 199–203.
20. Книга погромов: погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг.: сб. док. / отв. ред. Л. Б. Милякова; отв. сост.: Зюзина И. А. и др. Москва: РОССПЭН, 2007. 1032 с.
21. Коган С. Евреи в Западно-Украинской Народной Республике. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2009. Вип. 18. С. 190–198.
22. Козерод О. Білий рух і євреї. 1999–2005. URL: http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm (дата звернення: 25.03.2021).
23. Кон Н. Благословение на геноцид. Карта. 2000. № 28–29. С. 89–95.
24. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. Москва: Междунар. отношения, 2003. 784 с.
25. Красный П. Трагедия украинского еврейства: к процессу Шварцбарда. Харьков: Гос. изд-во Украины, 1928. 71 с.
26. Кульчицький С. В. Антисемітизм в Україні. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т іст. України. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1: А – В. С. 96–97.
27. Кульчицький Ю. Симон Петлюра і погроми. Симон Петлюра : зб. студійно-наук. конф. в Парижі (трав. 1976) : статті, замітки, матеріали / за ред. В. Косика. Мюнхен; Париж: Укр. вільний ун-т, 1980. С. 137–159. (Б-ка ім. С. Петлюри. Серія: Монографії. Ч. 32).

28. Лазарович М. В. Етнополітика української влади доби Національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз: моногр. Тернопіль: ТНЕУ, 2013. 760 с.
29. Лазарович М. Політика українських урядів періоду Національно-визвольних змагань 1917–1921 років у сфері міжетнічних відносин: порівняльний аналіз: у 2-х кн. Кн. 1: монографія. International Book Market Service Ltd «GlobeEdit», 2019. 688 с.
30. Лазарович М. Політика українських урядів періоду Національно-визвольних змагань 1917–1921 років у сфері міжетнічних відносин: порівняльний аналіз: у 2-х кн. Кн. 2: документи і матеріали. International Book Market Service Ltd «GlobeEdit», 2019. 176 с.
31. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. Київ: Вид-во ім. О. Телігу, 2001. 640 с.
32. Мазепа І. Творена держава. (Боротьба 1919 року). Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). Київ: МП Фенікс, 1992. С. 16–75.
33. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / авт. передм. та комент. В. Яблонський. Київ: Темпора, 2003. 608 с.: іл.
34. Марголинъ А. Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина). Берлинъ : Изд-во С. Эфронъ, 1922. 397 с.
35. Миндлин А. Плеве и евреи. Параллели. 2002. № 1. URL: <http://amindlin.parod.ru/> (дата обращения: 25.03.2021).
36. Михальчук В. Вбивство С. Петлюри. Український історичний журнал. 1997. № 2. С. 111–125.
37. Островский З. С. Еврейские погромы 1918–1921. Москва: Школа и Кн., 1926. 135 с.
38. Погребинська І. Погроми в Польщі, Галичині та українське єврейство. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2000. Вип. 10. С. 167–179. (Серія: Політологія і етнологія).
39. Полетика Н. Воспоминания. 1982. URL: <http://lib.ru/memuary/poletika/wospoinaiya.txt> (дата обращения: 25.03.2021).
40. Присяжный Н. С. Первая Конная армия на польском фронте в 1920 году. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1992. 64 с.
41. Прохода В. Вождь та військо. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). Київ: Фенікс, 1992. С. 109–148.
42. Р. М. Жиди. Енциклопедія українознавства: словникова частина: в 10 т. / голов. ред. В. Кубійович; Наук. т-во ім. Т. Шевченка. [Репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ, 1993. Т. 2. С. 670–680.
43. Радевич-Винницький Я. До історії українсько-єврейських відносин (згадки про єврейську долю у «Кривавій Книзі» екзильного уряду ЗУНР). Єврейська історія і культура в Україні: матеріали конф. (Київ,

- 8–9 грудня 1994 р.). URL: <http://www.jewish-heritage.org/eu94a45r.htm> (дата звернення: 25.03.2021).
44. Райс Е. Несправедливі обвинувачення. Симон Петлюра: зб. студійно-наук. конф. в Парижі (трав. 1976): статті, замітки, матеріали / за ред. В. Косика. Мюнхен; Париж: Укр. вільний ун-т, 1980. С. 107–108. (Б-ка ім. С. Петлюри. Серія: Монографії. Ч. 32).
45. Рябчук М. Спокута метафізичних провип. Ковальчик А. Пан Петлюра? Б. м.: Акта, 2011. С. 5–23.
46. Савченко В. Авантюристи громадянської війни: історичне дослідження. Харків: Фолио, 2000. 368 с.
47. Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство. Вид. 2-е, допов. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. 152 с.
48. Солдатенко В. Ф. Єврейські погроми в УНР 1919 р.: міркування з приводу деяких історіографічних тенденцій. Гілея. 2007. Вип. 10. С. 4–18; 2008. Вип. 11. С. 4–19; Вип. 12. С. 4–14.
49. Стахів М. Заходи уряду і провідних сил України проти погромництва. Правничий вісник. 1970–1971. Кн. 3. С. 30–43.
50. Табачник Д. Вбивство Симона Петлюри. Український історичний журнал. 1992. № 7/8. С. 112–123; № 9. С. 122–128.
51. Тарасюк Д. Без вини винуваті (Єврейські погроми в роки Громадянської війни в Росії). Карта. 2000. № 28–29. С. 86–88.
52. Трагедія двох народів: матеріали до спору між українською та російською соц.-дем. партіями з приводу убійства С. Петлюри. Прага; Київ: Вид. Закордонної делегації УСДРП, 1928. 86 с.
53. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали: у 2-х т. / упоряд.: Р. Пиріг (керівн.) та ін. Т. 1. Київ: Темпора, 2015. XVIII + 790 с.
54. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали: у 2-х т. / упоряд.: Р. Пиріг (керівн.) та ін. Т. 2. Київ: Темпора, 2015. XX + 412 с.
55. Українська Центральна Рада: док. і матер.: у 2 т. / редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.; упоряд.: В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін.; НАН України. Ін-т іст. України; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ: Наук. думка, 1996. 588 с.
56. Українська Центральна Рада: док. і матер.: у 2 т. / редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.; упоряд.: В. Ф. Верстюк (керівн.) та ін.; НАН України. Ін-т іст. України; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Київ: Наук. думка, 1997. 424 с.
57. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали / редкол.: В. Верстюк (відп. ред.) та ін.; упоряд.: В. Верстюк (керівн.) та ін.; Ін-т іст. України НАН України; Центр. держ. архів вищ. органів влади і упр. України; Дослід. ін-т сучас. укр. історії (Філадельфія). Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2003. 1024 с.

58. Финкельштейн Ю. Загадка Симона Петлюры или парадокс антисемитизма. *Новое русское слово*. 1995. 1 декаб.
59. Франкель Дж. *Российская империя и Советский Союз*. Барнави Э., Фридлендер С. *Евреи и XX век: аналит. словарь / пер. с фр. Т. А. Баскаковой и др.; под. общ. ред. Т. А. Баскаковой*. Москва: Текст; Лехаим, 2004. С. 504–529.
60. Хитерер В. *Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 г. Врата Сиона*. 2008. 26 июня. URL: <http://www.jewish-heritage.org/prep52.htm> (дата обращения: 25.03.2021).
61. Хитерер В. *Погроми, вчинені частинами російської армії в Галичині. «І»: незалежний культурологічний часопис*. 2014. Ч. 75. URL: http://www.ji.lviv.ua/n75_texts/Pogromy_ros_armii_v_Halychyni.htm (дата звернення: 25.03.2021).
62. Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: у 4 т. Т. IV. [Фототип. передрук для студій із вид. 1921 р.]*. Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1969. 192 с. (Українська революція. Розвідки і матеріали. Кн. четверта).
63. Чериковер И. *Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг.: к истории украинско-еврейских отношений. / вступ. ст. С. М. Дубнова*. Берлин: Ostjudis ches historis ches archiv, 1923. 335 с.
64. Шехтман И. Б. *Погромы Добровольческой армии на Украине: к истории антисемитизма на Украине в 1919–1920 гг.) / вступ. ст. И. М. Чериковера*. Берлин: Восточно-еврейский ист. архив, 1932. 386+[4] с.
65. Штиф Н. *Погромы на Украине: период Добровольческой армии*. Берлин: Изд-во Восток, 1922. 96 с.
66. Шульгин В. «Что нам в них не нравится...»; *Об антисемитизме в России*. Москва: Рус. кн., 1994. 448 с.
67. Шульгин О. *Україна і червоний жаж: погроми в Україні / пер. з фр. О. Леонтович та М. Мулової-Войтовецької; за ред. Н. Пазуняк*. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. 104 с.
68. Энгель В. В. *Курс лекций по истории евреев в России*. 2001. URL: <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-13.htm> (дата обращения: 25.03.2021).
69. Яковлів А. *Паризька Трагедія 25 травня 1926 р. (до процесу Шварцбарта)*. Париж: Вид. Комітету оборони пам'яті С. Петлюри та Комітету будови УАПЦ храму св. Симона в Парижі, 1958. 39 с.

References

1. Bryk O. *Ukrainsko-yevreiski vzaiemovidnosyny [Ukrainian-Jewish relations]*. Vinnipeg: Nakladomavtora, 1961. 383 s. (In Ukrainian).
2. Budnickij O. *V chuzhom piru poxmel'e (Evrei i russkaya revolyuciya) [Hangover in a foreign world (Jews and the Russian revolution)]*. Vestnik

- Evrejskogo universiteta v Moskve*. 1996. № 3. URL: <http://www.jewish-heritage.org/ve13a2r.htm> (дата обращения: 25.03.2021). (In Russian).
3. Vedenieiev D. *Vbyty y zghanbyty. Zahybel Symona Petliury: obstavyny ta zahadky* [Kill and disgrace. The death of Simon Petliura: circumstances and mysteries]. 2011. URL: our-clio.blogspot.com/2011/.../blog-post_12.html. (In Ukrainian).
 4. Haukhman M. V. *Rosiiska natsionalna polityka shchodo yevreiskoho pytannia v Pravoberezhnii Ukraini (1905–1914 rr.)* [Russian National Policy on the Jewish Question in Right-Bank Ukraine (1905–1914)]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetuim*. T. Shevchenka. 2010. № 19. S. 164–175. (In Ukrainian).
 5. Gol'denvejzer A. A. *Iz kievskix vospominanij (1917–1921 gg.)* [From Kiev memoirs (1917–1921)]. *Arxiv Russkoj revolyucii*. Berlin, 1991. T. 6. S. 161–303. (In Russian).
 6. Hrynevych V., Hrynevych L. *Natsionalne viiskove pytannia v diialnosti soiuзу yevreiv-voiniv KVO (lypen 1917 – sichen 1918 rr.)* [National Food in the Union of Jewish Warriors KVO (July 1917 – July 1918)]. Kyiv, 2001. 150 s. (In Ukrainian).
 7. Hrytsak Ya. «*Vminnia vidriznyty yudofobiiu vid antysemityzmu daie nam kliuch do rozuminnia ukrainskoi spetsyfiky*» [«The ability to distinguish Judaophobia from anti-Semitism gives us the key to understanding Ukrainian specifics»] / I. Khruslinska. *Ukrainskyi zhurnal*. 2009. № 10. S. 32–33. (In Ukrainian).
 8. Hunchak T. *Symon Petliura ta yevrei* [Simon Petliura and the Jews]. Kyiv: Lybid, 1993. 48 s. (In Ukrainian).
 9. Gusev-Orenburgskij S. I. *Bagrovaya kniga: pogromy 1919–1920 gg. Na Ukraine* [The Crimson Book: the pogroms of 1919–1920. In Ukraine]. N'yu-York: Ladoga, 1983. 252 s. (In Russian).
 10. Goldelman S. I. *Zhydivska natsionalna avtonomiia v Ukraini 1917–1920* [Jewish national autonomy in Ukraine 1917–1920]. Miunkhen; Paryzh; Yerusalyim: Dniprovakhvylia, 1967. 138 s. (In Ukrainian).
 11. D. P. *Pogromy v Rossii* [Pogroms in Russia]. *Evrejskaya e'nciklopediya Brokgauza i Efrona: v 16 t. Sankt-Peterburg: Izd-vo F. A. Brokgauz i I. A. Efron*, 1912. T. 12. S. 611–622. (In Russian).
 12. Dzhonson P. *Populyarnaya istoriya evreev* [Popular history of the Jews] / per. s angl. I. L. Zotova. Moskva: Veche, 2000. 672 s. (In Russian).
 13. *Dyrektoriia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr. Dokumenty i materialy* [Directory, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918 – November 1920. Documents and materials]: u 2 t., 3 ch. / redkol.: V. Verstiuk (vidp. red.) tain.; uporiad.: V. Verstiuk (kerivn.) tain.; In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy; Tsent. derzh. arkhivvyshch. orhanivvlady i upr. Ukrainy; Doslid.

- in-t suchas. ukr. istorii (Filadelfiia). T. 1* Kyiv: Vyd-voim. O. Telihy, 2006. 687 s. (In Ukrainian).
14. Dyrektoriia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainsoi Narodnoi Respubliky. *Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr. Dokumenty i materialy [Directory, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918 – November 1920. Documents and materials]: u 2 t., 3 ch. / redkol.: V. Verstiuk (vidp. red.) tain.; uporiad.: V. Verstiuk (kerivn.) tain.; In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy; Tsentr. derzh. arkhivvyshch. orhanivvlady i upr. Ukrainy; Doslid. in-t suchas. ukr. istorii (Filadelfiia). T. 2* K.: Vyd-voim. O. Telihy, 2006. 743 s. (In Ukrainian).
 15. Yekelchyk S. *Trahichna storinka ukrainsoi revoliutsii: Symon Petliura ta yevreiski pohromy v Ukraini (1917–1920) [The Tragic Page of the Ukrainian Revolution: Simon Petliura and the Jewish Pogroms in Ukraine (1917–1920)]. Symon Petliura ta ukrainso natsionalna revoliutsiia: zb. Prats Druhoho konkursu petliuroznavstv Ukrainy / uporiad. ta peredm. V. Mykhalchuka. Kyiv: Rada, 1995. S. 165–217. (In Ukrainian).*
 16. Ivanys V. *Symon Petliura – Prezydent Ukrainy: 1879–1926 [Simon Petliura – President of Ukraine: 1879–1926]. Toronto: Nakladom «5-yi stanytsi Soizu buvshykh ukr. voiakiv», 1952. S. 134–214. (In Ukrainian).*
 17. Kagan V. *Svidetel'stva sozercatelya [Contemplator's testimonies]. Kontinent. 1983. № 36. S. 370–375. URL: <http://www.machanaim.co.il/surround/vkagan/art1.html> (дата обращения: 25.03.2021). (In Russian).*
 18. Кас А. *Evrei. Khristianstvo. Rossiya: ot prorokov do gensekov [Jews. Christianity. Russia: from prophets to general secretaries]. Moskva: ABU, AST, 2006. URL: <http://loveread.ec/contents.php?id=74572> (дата обращения: 25.03.2021). (In Russian).*
 19. Kedrovskiy V. *Khtos prychyniv Proskurivskiy pohrom [Who caused the Proskuriv pogrom]. Za derzhavnist: materialy do istorii Viiska Ukrainsoho. Toronto, 1966. Zb. 11. S. 199–203. (In Ukrainian).*
 20. *Kniga pogromov: pogromy na Ukraine, v Belorussii i evropejskoj chasti Rossii v period Grazhdanskoj vojny. 1918–1922 gg.: sb. dok. [Book of pogroms: pogroms in Ukraine, Belarus and the European part of Russia during the Civil War. 1918–1922: Sat. doc.] / otv. red. L. B. Milyakova; otv. sost.: Zyuzina I. A. i dr. Moskva : ROSSPE'N, 2007. 1032 s. (In Russian).*
 21. Kogan S. *Evrei v Zapadno-Ukrainsoj Narodnoj Respublike [Jews in the West Ukrainian People's Republic]. Ukraina: kul'turna spadshhina, nacional'na svidomist', derzhavnist'. 2009. Vip. 18. S. 190–198. (In Russian).*
 22. Kozerod O. *Bilyi rukh i yevrei [White movement and Jews]. 1999–2005. URL: http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_iii.htm (дата звернення: 25.03.2021). (In Ukrainian).*
 23. Kon N. *Blagoslovenie na genocid [Blessing for genocide]. Karta. 2000. № 28–29. S. 89–95. (In Russian).*

24. Kostyrchenko G. V. *Tajnaya politika Stalina: vlast' i antisemitizm [Stalin's Secret Politics: Power and Anti-Semitism]*. Moskva: Mezhdunar. otnosheniya, 2003. 784 s. (In Russian).
25. Krasnyj P. *Tragediya ukrainskogo evrejstva: k processu Shvarzbarda [The tragedy of Ukrainian Jewry: towards the Schwarzbardtrial]*. Xar'kov: Gos. izd-vo Ukrainy, 1928. 71 s. (In Russian).
26. Kulchytskyi S. V. *Antysemitizm v Ukraini [Anti-Semitism in Ukraine]. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. A. Smolii (holova) tain.; NAN Ukrainy; In-t ist. Ukrainy. Kyiv: Nauk. dumka, 2003. T. 1: A – V. S. 96–97. (In Ukrainian).*
27. Kulchytskyi Yu. *Symon Petliura i pohromy [Simon Petliura and pogroms]. Symon Petliura: zb. studiino-nauk. konf. v Paryzhi (trav. 1976): statti, zamitky, materialy / zared. V. Kosyka. Miunkhen; Paryzh: Ukr. vilnyiun-t, 1980. S. 137–159. (B-kaim. S. Petliury. Serii: Monohrafii. Ch. 32). (In Ukrainian).*
28. Lazarovych M. V. *Etnopolityka ukrainskoi vlady doby Natsionalno-vyzvolnykh zmahaniy 1917–1921 rokiv: komparatyvnyi analiz: monohr. [Ethnopolitics of the Ukrainian government of the National Liberation War of 1917–1921: comparative analysis: monograph]*. Ternopil: TNEU, 2013. 760 s. (In Ukrainian).
29. Lazarovych M. *Polityka ukrainskykh uradiy periodu Natsionalno-vyzvolnykh zmahaniy 1917–1921 rokiv u sferi mizhetnichnykh vidnosyn: porivnialnyi analiz [The policy of Ukrainian governments during the National Liberation War of 1917–1921 in the field of interethnic relations: a comparative analysis]: u 2-kh kn. Kn. 1: monohrafiia. International Book Market Service Ltd «GlobeEdit», 2019. 688 s. (In Ukrainian).*
30. Lazarovych M. *Polityka ukrainskykh uradiy periodu Natsionalno-vyzvolnykh zmahaniy 1917–1921 rokiv u sferi mizhetnichnykh vidnosyn: porivnialnyi analiz [The policy of Ukrainian governments during the National Liberation War of 1917–1921 in the field of interethnic relations: a comparative analysis]: u 2-kh kn. Kn. 2: dokumenty i materialy. International Book Market Service Ltd «Globe Edit», 2019. 176 s. (In Ukrainian).*
31. Lytvyn S. *S u istorii: Symon Petliura i petliuriana [Court of History: Simon Petliura and Petliurian]*. Kyiv: Vyd-voim. O. Telihiy, 2001. 640 s. (In Ukrainian).
32. Mazepa I. *Tvorena derzhava. (Borotba 1919 roku) [A created state. (The Struggle of 1919)]*. Zbirnyk pamiaty Symona Petliury (1879–1926). Kyiv: MP Feniks, 1992. S. 16–75. (In Ukrainian).
33. Mazepa I. *Ukraina v ohni y buri revoliutsii 1917–1921 [Ukraine in the fire and storm of the revolution of 1917–1921] / avt. peredm. takoment. V. Yablonskyi. Kyiv: Tempora, 2003. 608 s.: il. (In Ukrainian).*
34. Margolin A. *Ukraina i politika Antanty (Zapiski evreya i grazhdanina) [Ukraine and the Politics of the Entente (Notes of a Jew and a Citizen)]*. Berlin: «Izd-vo S. E'fron», 1922. 397 s. (In Russian).

35. Mindlin A. *Pleve i evrei [Plehve and the Jews]. Paralleli*. 2002. № 1. URL: <http://amindlin.narod.ru/> (дата обращения: 25.03.2021) (In Russian).
36. Mykhalchuk V. *Vbyvstvo S. Petliury [The murder of S. Petliura]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1997. № 2. S. 111–125. (In Ukrainian).
37. Ostrovskij Z. S. *Evrejskie pogromy 1918–1921 [Jewish pogroms 1918–1921]*. Moskva: Shkola i Kn., 1926. 135 s. (In Russian).
38. Pohrebynska I. *Pohromy v Polshchi, Halychyni ta ukrainske yevreistvo [Pogroms in Poland, Galicia and Ukrainian Jewry]. Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. 2000. Vyp. 10. S. 167–179. (Serii: Politolohiia i etnolohiia). (In Ukrainian).
39. Poletika N. *Vospominaniya [Memories]*. 1982. URL: <http://lib.ru/memuary/poletika/wospominaiya.txt> (дата обращения: 25.03.2021). (In Russian).
40. Prisyazhnyj N. S. *Pervaya Konnaya armiia na pol'skom fronte v 1920 godu [First Cavalry Army on the Polish Front in 1920]*. Rostov-na-Donu: IzdvoRostovskogoun-ta, 1992. 64 s. (In Russian).
41. Prokhoda V. *Vozhd ta viisko [Leader and army]. Zbirnyk pamiaty Symona Petliury (1879–1926)*. Kyiv: Feniks, 1992. S. 109–148. (In Ukrainian).
42. R. M. Zhydy [Jews]. *Entsyklopediia ukrainoznavstva: slovnykova chastyna: v 10 t. / holov. red. V. Kubiiovych; Nauk. t-voim. T. Shevchenka. [Reprynt. vidtvorenniavyd. 1955–1984 rr.] Paryzh; Niu-York; Lviv: NTSh, 1993. T. 2. S. 670–680* (In Ukrainian).
43. Radevych-Vynnytskyi Ya. *Do istorii ukrainsko-yevreiskykh vidnosyn (zghadky pro yevreisku dolii u «Kryvavii Knyzi» ekzylnoho uriadu ZUNR) [To the history of Ukrainian-Jewish relations (mentions of the Jewish fate in the «Bloody Book» of the exile government of the Western Ukrainian People's Republic)]. Yevreiska istoriia i kultura v Ukraini: materialy konf. (Kyiv, 8–9 hrudnia 1994 r.)*. URL: <http://www.jewish-heritage.org/eu94a45r.htm> (дата звернення: 25.03.2021) (In Ukrainian).
44. Rais E. *Nespravedlyvi obvynuvachennia [Unfair accusations]. Symon Petliura: zb. studiino-nauk. konf. v Paryzhi (trav. 1976): statti, zamitky, materialy / za red. V. Kosyka. Miunkhen; Paryzh: Ukr. vilnyiun-t, 1980. S. 107–108. (B-kaim. S. Petliury. Serii: Monohrafii. Ch. 32)* (In Ukrainian).
45. Riabchuk M. *Spokuta metafizychnykh provyn [Atonement for metaphysical iniquities]. Kovalchuk A. Pan Petliura? B. m.: Akta, 2011. S. 5–23* (In Ukrainian).
46. Savchenko V. *Avanturyisty grazhdanskoj vojny: istoricheskoe rassledovanie [Civil War Adventurers: A Historical Investigation]. Xar'kov: Folio, 2000. 368 s.* (In Russian).
47. Serhiichuk V. *Symon Petliura i yevreistvo [Simon Petliura and Judaism]. Vyd. 2-e, dopov. Kyiv: PP Serhiichuk M. I., 2006. 152 s.* (In Ukrainian).
48. Soldatenko V. F. *Yevreiski pohromy v UNR 1919 r.: mirkuvannia z pryvodu deiakykh istoriohrafichnykh tendentsii [Jewish pogroms in the Ukrainian People's Republic in 1919: reflections on some historiographical tendencies]*.

- Gileia. 2007. Vyp. 10. S. 4–18; 2008. Vyp. 11. S. 4–19; Vyp. 12. S. 4–14. (In Ukrainian).
49. Stakhiv M. Zakhody uriadu i providnykh syl Ukrainy proty pohromnytstva [Measures of the government and leading forces of Ukraine against pogroms]. *Pravnychiy visnyk. 1970–1971. Kn. 3. S. 30–43. (In Ukrainian).*
50. Tabachnyk D. Vbyvstvo Symona Petliury [The murder of Simon Petliura]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 1992. № 7/8. S. 112–123; № 9. S. 122–128. (In Ukrainian).*
51. Tarasyuk D. Bez viny vinovatye (Evrejskie pogromy v gody Grazhdanskoj vojny v Rossii) [Guilty without guilt (Jewish pogroms during the Civil War in Russia)]. *Karta. 2000. № 28–29. S. 86–88. (In Russian).*
52. Tragediia dvokh narodiv: materiialy do sporu mizh ukrainskoiu ta rosiiskoiu sots.-dem. partiiamy z pryvodu ubiistva S. Petliury [The tragedy of two peoples: materials for the dispute between the Ukrainian and Russian social democrats. Parties on the murder of S. Petliura]. *Praha; Kyiv: Vyd. Zakordonnoi deliegatsii USDRP, 1928. 86 s. (In Ukrainian).*
53. *Ukrainska Derzhava (kviten – hruden 1918 roku). Dokumenty i materialy [Ukrainian State (April – December 1918). Documents and materials]: u 2-kh t. / uporiad.: R. Pyrih (kerivn.) tain. T. 1. Kyiv: Tempora, 2015. KhVIII + 790 s. (In Ukrainian).*
54. *Ukrainska Derzhava (kviten – hruden 1918 roku). Dokumenty i materialy [Ukrainian State (April – December 1918). Documents and materials]: u 2-kh t. / uporiad.: R. Pyrih (kerivn.) tain. T. 2. Kyiv: Tempora, 2015. KhKh + 412 s. (In Ukrainian).*
55. *Ukrainska Tsentralna Rada: dok. i mater. [Ukrainian Central Rada: doc. and mater.]: u 2 t. / redkol.: V. Smolii (vidp. red.) tain.; uporiad.: V. F. Verstiuk (kerivn.) tain.; NAN Ukrainy. In-t ist. Ukrainy; Tsentr. derzh. arkhivvyshch. orhanivvlady i upr. Ukrainy. T. 1: 4 bereznia – 9 hrudnia 1917 r. Kyiv: Nauk. dumka, 1996. 588 s. (In Ukrainian).*
56. *Ukrainska Tsentralna Rada: dok. i mater. [Ukrainian Central Rada: doc. And mater.]: u 2 t. / redkol.: V. Smolii (vidp. red.) tain.; uporiad.: V. F. Verstiuk (kerivn.) tain.; NAN Ukrainy. In-t ist. Ukrainy; Tsentr. derzh. arkhivvyshch. orhanivvlady i upr. Ukrainy. T. 2: 10 hrudnia 1917 r. – 29 kvitnia 1918 r. Kyiv: Nauk. dumka, 1997. 424 s. (In Ukrainian).*
57. *Ukrainsky i natsionalno-vyzvolnyi rukh. Berezen – lystopad 1917 roku. Dokumenty i materialy [Ukrainian national liberation movement. March – November 1917. Documents and materials] / redkol.: V. Verstiuk (vidp. red.) tain.; uporiad.: V. Verstiuk (kerivn.) tain.; In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy; Tsentr. derzh. arkhivvyshch. orhanivvlady i upr. Ukrainy; Doslid. in-t suchas. ukr. istorii (Filadelfiia). Kyiv: Vyd-voim. O. Telihy, 2003. 1024 s. (In Ukrainian).*
58. *Finkel'shtejn Yu. Zagadka Simona Petlyury ili paradoks antisemitizma [The riddle of Simon Petliura or the paradox of anti-Semitism]. Novoe russkoe slovo. 1995. 1 dekab. (In Russian).*

59. Frankel'Dzh. Rossijskaya imperiya i Sovetskij Soyuz [Russian Empire and Soviet Union]. Barnavi E'., Fridlender S. Evrei i XX vek: analit. slovar' / per. s fr. T. A. Baskakovoj i dr.; podobshh. red. T. A. Baskakovoj. Moskva: Tekst; Lexaim, 2004. S. 504–529 (In Russian).
60. Xiterer V. Evrejskie pogromy na Ukraine v oktyabre 1905 g. [Jewish pogroms in Ukraine in October 1905]. Vrata Siona. 2008. 26 iyunya. URL: <http://www.jewish-heritage.org/prep52.htm> (дата обращения: 25.03.2021) (In Russian).
61. Khiterer V. Pohromy, vchyneni chastynamy rosiiskoi armii v Halychyni [Pogroms committed by units of the Russian army in Galicia]. «I»: nezalezhnyi kulturolohichnyi chasopys. 2014. Ch. 75. URL: http://www.ji.lviv.ua/n75_texts/Pogromy_ros_armii_v_Halychyni.htm (дата звернення: 25.03.2021) (In Ukrainian).
62. Khrystiuk P. Zamitky i materiialy do istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 rr. [Notes and materials on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1920]: u 4 t. T. IV. [Fototyp. Peredruk dlia studii zvyd. 1921 r.]. Niu-York: Vyd-vo Chartoryiskyykh, 1969. 192 s. (Ukrainska revoliutsiia. Rozvidky i materiialy. Kn. chetverta). (In Ukrainian).
63. Cherikover I. Antisemitizm i pogromyna Ukraine 1917–1918 gg.: k istorii ukrainsko-evrejskix otnoshenij. [Anti-Semitism and Pogroms in Ukraine in 1917–1918: Towards the History of Ukrainian-Jewish Relations] / vstup. st. S. M. Dubnova. Berlin: Ostjudisches historisches archiv, 1923. 335 s. (In Russian).
64. Shextman I. B. Pogromy Dobrovol'cheskoj armii na Ukraine: k istorii antisemitizma na Ukraine v 1919–1920 gg.) [Pogroms of the Volunteer Army in Ukraine: Towards the History of Anti-Semitism in Ukraine in 1919–1920]] / vstup. st. I. M. Cherikovera. Berlin: Vostochno-evrejskijst. arxiv, 1932. 386+[4] s. (In Russian).
65. Shtif N. Pogromy na Ukraine: period Dobrovol'cheskoj armii [Pogroms in Ukraine: the period of the Volunteer Army]. Berlin: Izd-vo Vostok, 1922. 96 s. (In Russian).
66. Shul'gin V. «Chto nam v nix ne nraivitsya...»; Ob antisemitizme v Rossii [«What we don't like about them...»; Anti-Semitism in Russia]. Moskva: Rus. kn., 1994. 448 s. (In Russian).
67. Shulhyn O. Ukraina i chervonyi zhakh: pohromy v Ukraini [Ukraine and the Red Horror: pogroms in Ukraine] / per. z fr. O. Leontovychta M. Mulovoi-Voitovetskoj; zared. N. Pazuniak. Kyiv: Vyd-voim. O. Telihy, 2001. 104 s. (In Ukrainian).
68. E'ngel' V. V. Kurs lekcij po istorii evreev v Rossii [Course of lectures on the history of Jews in Russia]. 2001. URL: <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-13.htm> (дата обращения: 25.03.2021) (In Russian).
69. Yakovliv A. Paryzka Trahediiia 25 travnia 1926 r. (do protsesu Shvartsbarta) [The Paris Tragedy of May 25, 1926 (before the Schwarzbartrial)]. Paryzh: Vyd. Komitetu oborony pamiaty S. Petliury ta Komitetu budovy UAPT's khramu sv. Symona v Paryzhi, 1958. 39 s. (In Ukrainian).